

Rezime¹

Motivacija studije

Posljednje desetljeće, a posebno posljednjih pet godina, bile su relativno dobar period za zemlje regiona SEE5. Sa izuzetkom BJR Makedonije, sve druge zemlje regiona SEE5 su u toku posljednjeg desetljeća ostvarivale godišnje stope rasta iznad 5 posto, a čak je iz BJR Makedonija od 2003. godine iskusila ubrzanje svojih stopa rasta. Kao zaseban subjekt, Crna Gora je ostvarivala ubrzani rast 2002. godine. Rast UNMIK/Kosova u 2006. godini procijenjen je na 3 posto, što takođe predstavlja rast u odnosu na niže ili negativne stope u toku prethodnih godina. Rast je u toku posljednjih nekoliko godina ubrzan u većini zemalja, što odražava proces utemeljivanja oporavka nakon sukoba i poremećaja. Unutar regiona SEE5 samo je BJR Makedonija zemlja kandidat za priključenje EU, dok su druge potencijalni kandidati u različitim fazama procesa pred priključenje.

Međutim, zemlje regiona SEE5 sada treba da unaprijede, a nakon toga održe svoje dosadašnje rezultate vezane za rast, usred bojazni vezanih za održivost i neophodnost izbjegavanja moguće „zamke srednjeg nivoa dohotka“. Sa još uvijek visokim stopama siromaštva i nadanjima vezanim za priključenje EU, zemlje regiona SEE5 treba da ubrzaju svoje stope rasta i održe ih na tom nivou. Međutim, to je dodatno otežano činjenicom da je, uglavnom, lakši dio rasta vođenog tranzicijom već postignut. Buduća povećanja ukupne faktorske produktivnosti (total factor productivity, TFP) mogla bi da u sve većoj mjeri zavise od unapređenja unutar sektora. Uz to, veliki dio trgovinskih preferencijala koje još uvijek koriste zemlje regiona SEE5 bio je podložan eroziji. Kina, kroz dinamiku multilateralne trgovinske liberalizacije, u sve većoj mjeri zauzima dijelove tržišta zemalja regiona SEE5, i za proizvode koji zahtijevaju niza stepen vještina, ako i za proizvode sa intenzivnim udjelom visokokvalifikovanog rada, bez obzira na to što izvozom iz zemalja regiona SEE5 dominiraju proizvodi sa niskim učešćem kvalifikovane radne snage i sa intenzivnim korištenje prirodnih resursa. Zaista, izvozni rezultati Kine su izazvali određeni stepen pesimizma u susjednim zemljama Azije u vezi sa njihovom konkurentnošću (zamka srednjeg nivoa dohotka). Na kraju, mnoge zemlje regiona SEE5 takođe prolaze kroz period rastućih deficita spoljno-trgovinske razmjene (current account deficits, CAD), koji pokreću bojazni vezane za makroekonomsku stabilnost.

Održavanje i unapređivanje rasta u zemljama regiona SEE5 zahtijevaće da se najviši stepen prioriteta dodijeli unapređivanju izvoznih rezultata. Gotovo da nema sumnje u to da će ključna reakcija na izazove vezane za unapređivanje i održavanje rasta uključivati održano povećanje izvoza, imajući u vidu malu veličinu zemalja i iskustva zemalja EU8. Izvoz takođe mora da se poveća da bi se održao priključak sa vjerovatnim rastom uvoza vođenim povećanim stepenom integracija sa EU. Do sada trgovina nije igrala preovlađujuću ulogu u priči o rastu zemalja regiona SEE5, a izvoz, posebno izvoz robe, u stvari predstavlja slabu kariku u rastu. Bez obzira na brži rast izvoza u novijem periodu, region je ostvarivao manje obime trgovine u odnosu na svoj potencijal, a per capita izvoz, kako robe, tako i usluga, znatno je niži nego u konkurentskim zemljama.

Bugarska, Hrvatska i Rumunija (BHR), koje su u isto vrijeme regionalni saradnici, zemlje sa kojima se mogu vršiti poređenja, te zemlje konkurenti, pokazuju da je ubrzan rast u regionu SEE5 moguć. Hrvatska (zemlja kandidat za članstvo u EU) je daleko najbogatija zemlja u regionu i ima tekući nivo BDP per capita koji se približava nivou od 10.000 USD, što je više od 70 posto više od BDP-a u Rumuniji. U poređenju sa regionom SEE5, region BHR je iskusio stabilniji rast u posljednjih pet godina, koji nikada nije opao ispod 4 posto. U Rumuniji i Bugarskoj, najnovijim članicama EU, rast je u toku perioda od 2004. do 2006. godine ubrzan na, u prosjeku, oko 5,5 do 6 posto. Primjeri iz BHR pokazuju (kao i primjeri drugih susjednih zemalja, kao što su Slovačka i Slovenija) da je ubrzan rast moguć i u regionu SEE5, uključujući one zemlje koje su bile dio bivše Jugoslavije (i Hrvatska i Slovenija su bile dijelovi bivše Socijalističke federativne Republike Jugoslavije).

Ključne poruke

Veza između rastućeg CAD-a u regionu SEE, vođenog konvergencijom, sa unapređenim stepenom fiskalne opreznosti, znači da će izvoz, a time i direktne strane investicije (Foreign Direct Investment, FDI), i dalje predstavljati ključnu odrednicu eksterne održivosti. Iako se CAD možda, barem dijelom, šire zbog faktora konvergencije, oni će ipak stvoriti stvarne i percipirane makroekonomske tačke osjetljivosti. U toj situaciji, rast izvoza postaje ključni faktor za održivost CAD, uz njegovu važnost za rast BDP-a. I u regionu SEE i u regionu ECA, u cjelini, FDI su pokazuju snažnu korelaciju sa izvozom.

Uz to, relativno nefleksibilni valutni aranžmani i snažan dotok doznaka iz inostranstva u mnogim zemljama dovode do toga da breme vezano za konkurentnost i izvozne rezultate prenosi na strukturne reforme i rast produktivnosti. Kursna stopa predstavlja vrlo važan mehanizam za prilagođavanje u otvorenoj privredi. U mnogim zemljama regiona SEE, relativno nefleksibilno upravljanje kursnom stopom bi u većoj mjeri pozivalo na strukturalne reforme, ako svi ostali faktori ostanu jednaki. U takvoj situaciji, breme postizanja konkurentnosti i izvoznih rezultata prenosi se, jasno, na strukturalne reforme – a to je tok razmatranja koji se prati u ovom izvještaju – i povlači stavljanje najvišeg nivoa prioriteta na unapređenja produktivnosti.

Izvještaj sugerše da će unapređivanje i održavanje izvoznih rezultata, a time i rasta BDP-a, zahtijevati održano unapređenje dotoka FDI, što opet ukazuje na neophodnost značajnih strukturalnih reformi. Bez obzira na novija povećanja, dotoci FDI u zemljama regiona SEE5 i dalje su niski i ispod potencijala. Breme vezano za podsticanje FDI pada na strukturalne reforme, imajući u vidu pomenuta ograničenja, kako fiskalne, tako i monetarne politike.

Dubinska integracija unutar zemalja CEFTA-e će dovesti do povećanja veličine tržišta, unapređenja kvaliteta usluga, a pomoći će i pri privlačenju FDI. U većoj mjeri dubinska integracija među zemljama regiona SEE – kao, na primjer, kroz završetak implementacije sporazuma CEFTA 2006, smanjenje graničnih trzavica kroz uspostavljanje jedinstvenog upravljanja tačkama prelaska granica, regionalizacija pravila o mjestu porijekla među zemljama potpisnicama sporazuma CEFTA 2006, te širenje učešća regiona SEE u panevropskoj / mediteranskoj akumulaciji aranžmana porijekla (a tak proces je u toku) – doprinjelo bi otvorenosti tržišta i razvoju većeg tržišta., čime bi

pomoglo u privlačenju FDI. Dublja integracija unutar zemalja CEFTA-e u oblasti usluga takođe bi mogla da doprinese unapređivanju kvaliteta usluga, u znatnoj mjeri, jačajući time ukupnu produktivnost privreda. Ovaj izvještaj pominje nekoliko oblasti, u različitim sektorima, u kojima bi mogle da postoje prilike za regionalnu harmonizaciju i saradnju, uključujući ona oblasti u kojima se program definiše obavezama preuzetim u odnosu na *acquis*.

Koristi koje donose integracija sa EU i regionalna integracija bile bi do maksimuma povećane stvaranjem „carinske unije u sijenci“ sa EU, za industrijske proizvode. U ovom trenutku, tarife zemalja CEFTA-e su više i u većoj mjeri raspršene od tarifa EU, što obezbjeđuje prostor za skretanje trgovine. Sugeriraju se da bi sve zemlje CEFTA-e (koje u isto vrijeme usvajaju CEFTA-u i trgovinske komponente svojih Procasa stabilizacije i priključenja) usvoje EU MFN tarife za industrijske proizvode. To bi odgovaralo stvaranju virtualne carinske unije koja bi obuhvatala zemlje regiona SEE i EU, a time bi se smanjio stepen skretanja trgovine. Takođe, brza implementacija CEFTA-e bi pomogla pri osiguravanju da firme u zemljama regiona SEE5 imaju jednak pristup na tržišta drugih zemalja istog regiona, koliki bi imale i firme iz EU (nakon implementacije SAA).

Privlačenje više FDI u region SEE5 bi takođe zahtijevalo (pored veće veličine tržišta i dublje integracije) i unapređenja u izabranim oblastima unutar svake od zemalja. Ovaj izvještaj sugeriraju da postoji nekoliko oblasti na koje kreatori politika do sada možda nisu usmjerili onoliko pažnje koliko one zaslužuju. Te oblasti uključuju ljudski kapital, telekomunikacije i energetiku.

Razvoj ljudskog kapitala i preokretanje migracije mogli bi da pomognu regionu da privuče FDI i da se pripremi za brži rast koji bi u većoj mjeri bio orijentisan na izvoz. Ljudski razvoj – kako u smislu kvaliteta, tako i kvantiteta vještina – od ključne je važnosti za unapređivanje sadržaja vještina u izvozu i smanjivanje osjetljivosti na konkurenciju iz zemalja sa niskim nivoom zarada (u izvozu, kao i na sev otvorenijim domaćim tržištima), radi sprječavanja da ljudski kapital postane usko grlo za FDI i investicije uopšte, te radi pripremanja za brži rast firmi, u većoj mjeri orijentisan na izvoz. Hitan zadatak je da taj proces unapređivanja vještina počne odmah, imajući u vidu slabe ishode procesa obrazovanja u regionu, duga odlaganja vezana za period neophodan za stvaranje ljudskog kapitala, vjerovatno povećanje potražnje za vještinama, te činjenicu da obrazovanje i zdravlje ne predstavljaju dio *acquis*-a EU. Bez obzira na to, zemlje takođe mogu koristiti i programe za povratak emigranata za podsticanje ljudi da se vrate u svoje zemlje, što bi pomoglo u smanjivanju uskih grla vezanih za vještine i drugih uskih grla. Pošto bi emigranti koji bi se vratili sa sobom donijeli vještine, poduzetništvo, mreže kontakata i finansijske resurse.

U kratkoročnijem periodu, smanjivanje oporezivanja rada moglo bi da barem djelimično pomogne pri rješavanju problema vezanih za relativno visoke plate i stepen neformalnosti. Iako plate u regionu SEE5 možda nisu visoke u poređenju sa platama u EU ili u većini zemalja EU8, one su ipak visoke u odnosu na strukturu proizvoda iz izvoza, kojim dominiraju proizvodi sa intenzivnim učešćem nisko kvalifikovane radne snage i intenzivnim korištenje prirodnih resursa, a takva struktura dovodi do toga da su zemlje regiona SEE5 osjetljive na konkurenciju iz zemalja sa nižim nivoom plata iz Azije. Ta osjetljivost može takođe da utiče na dotoke FDI. Uz to, razlika između plata u regionu

SEE5 i plata u susjednim zemljama nije bila dovoljna za privlačenje velikog obima FDI u regionu SEE5, dijelom zbog nedostataka vezanih za poslovnu klimu koji se nalaze u regionu SEE5, kada se on poredi sa zemljama EU8 ili BHR. U takvoj situaciji, snižavanje poreza na plate, sa ciljem smanjivanja bruto plata i troškova za preduzeća, moglo bi da obezbijedi barem djelomičnu i privremenu korektivnu mjeru, a moglo bi da pomogne pri povećavanju stepena privlačnosti platne komponente u cjelokupnim investicionim odlukama za investitore, bez obzira na to što će dugoročno rješenje i dalje da leži u ubrzavanju obezbjeđivanja vještina. Takođe se očekuje da će snižavanje oporezivanja rada pomoći pri smanjivanju sveprisutne neformalnosti u radnoj snazi u većini zemalja regiona SEE (uz prihvatanje činjenice da oporezivanje rada predstavlja samo jedan od razloga koji dovode do toga da se radnici odlučuju da nastave da rade u neformalnom sektoru).

Smanjivanje troškova telekomunikacija moglo bi da donese velike koristi, a i da pomogne u produblivanju integracije. Telekomunikacijski troškovi u mnogim zemljama regiona SEE5, uključujući BJR Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu, te Albaniju, i dalje su veoma visoki. Potencijalne koristi vezane za smanjivanje takvih troškova mogu biti velike, na osnovu analize infrastrukture i rasta produktivnosti u regionu ECA i na osnovu sveprisutne primjene telekomunikacija u gotovo svakom aspektu privrede. Bolja telekomunikacijska infrastruktura takođe pomaže regionalnu integraciju omogućavanjem bolje koordinacije, specijalizacije i upravljanja lancima snabdijevanja. To takođe može da pomogne firmama da djelomično prevaziđu nemogućnost uštede na količinama koja predstavlja posljedicu male veličine zemalja u regionu SEE5.

Rješavanje potencijalnih nedostataka energije unaprijed pomoći će pri izbjegavanju potencijalno znatnih efekata na rast. U Albaniji i drugim zemljama (kao na primjer u južnoj Aziji), gdje postoji nedostatak električne energije, ankete na nivou preduzeća pokazuju da se dostupnost električne energije pojavljuje kao jedno od najvećih ograničenja za poslovanje. Novija iskustva Albanije pokazuju da takvi nedostaci mogu da imaju značajan uticaj na rast BDP-a. Nedostaci energije mogu, prema tome, imati značajan uticaj kako na FDI, tako i na domaće investicije.

Uz to, svaka od tih oblasti ima i regionalnu dimenziju. Svaka zemlja može da ostvari potencijalne koristi od iskorištavanja regionalne integracije u tim oblastima, kroz korištenje nedefinisanog dijela prostora politika koji nije pokriven aranžmanima EU (ako takvih oblasti ima):

CEFTA sporazum o kretanju kvalifikovane radne snage. U ovom izvještaju zauzima se stav da bi CEFTA mogla da pokrene pregovore o sporazumu o preferencijalnoj liberalizaciji profesionalnih usluga, koji bi bio usmjeren na kretanje fizičkih lica (vid 4). Polazna tačka za to bi bilo uzajamno priznavanje profesionalnih kvalifikacija. Kroz vrijeme bi to moglo dase u sve većoj mjeri širi na svu radnu snagu, kvalifikovanu ili nekvalifikovanu (u skladu sa primjerom u CSME iz Kariba), a pomoglo bi predstavljanju regiona kao jedinstvenog ekonomskog prostora. Regionalna saradnja bi mogla da se proširi dale uzvodno, na obezbjeđivanje kvalifikovane radne snage u visokom i tehničkom obrazovanju, gdje bi različite zemlje mogle da imaju za cilj da se specijalizuju na različite oblasti (imajući u vidu visoke fiksne cijene i, time, veći stepen ušteda na količinama u visokom obrazovanju).

To bi moglo da pomogne privlačenju više FDI u region i boljem korištenju radne snage regiona (ljudi bi se kretali da maksimalno iskoriste svoje privatne koristi od obrazovanja), dok bi u isto vrijeme uspostavilo mehanizam za unapređivanje snabdijevanja vještinama. Još jedan pristup, koji nije uzajamno isključiv sa prethodnim, odnosi se na to da bi zemlje mogle da pregovaraju o bilateralnim privremenim sporazumima za radnike, koji se klasifikuju kao pozitivni aranžmani i za zemlje domaćine i za zemlje porijekla.

Koordinacija u telekomunikacijama. U oblasti telekomunikacija bi regulatori iz regiona mogli da imaju koristi od razmjene iskustava i informacija, pošto se često suočavaju sa sličnim problemima koji zahtijevaju slična rješenja.

Napredovanje na regionalnom energetsom tržištu. U oblasti energetike regionalna saradnja je dobro uznapredovala kroz Sporazum o energetske zajednici za region SEE. Oblasti u kojima bi inicijative na regionalnom nivou mogle da budu korisne uključuju aranžmane za razmjenu električne energije između zemalja, saradnju u regulatornim praksama, te stvaranje snažnih i nezavisnih regulatora.

Naglasak na ljudskom kapitalu, telekomunikacijama i energetici povlači usmjeravanje pogleda prema budućnosti. Navedeni program ne snači da najvažnija postojaće ograničenja (koja otkrivaju ankete na nivou preduzeća), koja uključuju poreske stope, protiv konkurentne prakse drugih, dostupnost finansiranja, sudski sistem itd. Treba da se zanemare. Međutim, izvještaj sugerise da bi možda bilo neophodno da se donekle preurede prioriteta vlada, da bi se izbjegla potencijalna ograničenja za *budući i moguće brži rast u regionu SEE5* (kao i u regionu SEE uopšte)². Dio prethodne rečenice napisan u italiku povlači da će, kako se lakša, post-tranziciona faza rasta, privodi kraju, budući rast u sve većoj mjeri biti vođen privatnim sektorom, i zasnovan, između ostalog, na snažnijim izvoznim rezultatima i unapređenim vještinama radne snage.

Preuređivanje prioriteta ne znači u svakom slučaju i preuređivanje potrošnje vlada, a svakako ne do istog relativnog stepena koji bi bio sugerisan promjenama u prioritetima. U različitim zemljama bi unapređivanje stvaranja ljudskog kapitala moglo da zahtijeva veću potrošnju, ali, znajući da su potrošnja i ishodi veoma labavo vezani, to bi moglo da zahtijeva poklanjanje veće stepena pažnje unapređivanju kvaliteta obrazovanja.³ U oblasti telekomunikacija, privatni sektor bi mogao da se pobrine za najveći dio investicijskih potreba, ali bi za daljnje smanjivanje troškova telekomunikacija bili neophodni viši stepen konkurencije i snažniji regulatori. U energetici bi, takođe, više napora usmjerenih na privlačenje investicija privatnog sektora unutar zdravog regulatornog okvira i širenje regionalne energetske saradnje moglo da dovede do ublažavanja tekućih i budućih nedostataka energije.

Fokus na ljudskom kapitalu i produktivnosti je takođe konzistentan sa novijim nalazima vezanim za siromaštvo. Tekuće istraživanja u Svjetskoj banci otkriva da je fenomen zaposlenih siromašnih prilično uobičajen, i da proizlazi, između ostalog, iz niskog stepena produktivnosti, a time i loše plaćenih poslova. Usmjerenje ovog izvještaja na ljudski razvoj i jačanje produktivnosti bi, prema tome, bilo u potpunosti konzistentno sa usmjerenjem na ublažavanje siromaštva.

Pitanje koje bi moglo da se pojavi je da li bi region SEE5 trebalo da se usmjeri na integraciju sa EU i da ne dozvoli da ga u tome ometa proces unutar-regionalne integracije u regionu SEE. Ova studija u velikoj mjeri podržava integracije unutar regiona SEE. Razlog za to je da će za većinu zemalja zapadnog Balkana (imajući u vidu da su Hrvatska i BJR Makedonija kandidati), priključenje još uvijek zahtijevati određeno (nemoguće za odrediti) vrijeme. U međuvremenu, regionalna integracija može da pomogne pri osiguravanju FDI i izvoza, a time i u unapređivanju održivih perspektiva za rast. Takođe. Pošto se veliki dio procesa regionalne integracije najbolje rješava napredovanje u usvajanju relevantnih dijelova *acquis*-a EU, to može da u stvari pomogne u smanjivanju vremenskog kašnjenja za priključivanje. Štaviše, čak i nakon priključenja u EU, slobodan protok radne snage možda neće biti postignut još neko vrijeme (kao što pokazuju novija iskustva). Ovaj dokument će, prema tome, sugerisati da region SEE usvoji ekonomsku integraciju kao ključni cilj iz ekonomskih razloga, uključujući i opšti cilj postizanja slobodnog protoka radne snage (počevši sa kvalifikovanim profesionalcima), kao način za produblјivanje sopstvene integracije i privlačnosti kao jedinstvenog ekonomskog prostora.

Napomene

- ¹ U ovom izvještaju, SEE5 se odnosi na sve zemlje bivše Jugoslavije i Albaniju, bez obzira na to na koliko se mnogo zemalja u stvari odnose navodi. Prema tome, SEE5 se odnosi na Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Bivšu Jugoslovensku Republiku Makedoniju (BJR Makedoniju), te Srbiju i Crnu Goru. UNMIK/Kosovo obično nije uključeno u razmatranja, zbog nedostatka podataka. Iz istog razloga, Crna Gora nije uvijek uključena u diskusiju zasebno, iako za period analize ovog izvještaja (pri čemu mnogi podaci datiraju još iz 2005. godine), Crna Gora obično ulazi kao dio Srbije i Crne Gore. Zapadni Balkan odnose se na region SEE5 uz Hrvatsku (tj., bivša Jugoslavija plus Albanija), BHR se odnosi na Bugarsku, Hrvatsku i Rumuniju; a SEE se odnosi na SEE plus BHR. U slučaju Srbije i Crne Gore, podaci mogu da uključuju Crnu Goru, ali ne uključuju Kosovo nakon 1999. godine. Podaci za UNMIK/Kosovo i Crnu Goru su noviji i često imaju krhke osnove.
- ² Moguće je da postoje nijanse ili varijacije u prioritetima između različitih zemalja u regionu, koje mogu postati očigledne tak kroz dubinsku analizu na nivou pojedinih zemalja. U ovom izvještaju pokušava se da se sugerišu određeni široko zasnovani smjerovi, na osnovu tumačenja određenih zajedničkih ograničenja koja se pojavljuju u zemljama regiona. Za nadati se je da bi se ovaj rad mogao koristiti kao jedna od polaznih tačaka za dalji dubinski rad (uključujući ekonomske memorandume za zemlje (country economic memorandums, CEM) Svjetske banke regionu, koji su na programu za izradu u toku 2008. i 2009. godine)
- ³ Ovaj odjeljak u izvještaju ne razmatra pitanja vezana za zdravstvo i odnos između zdravstva i produktivnosti, ali ono je bez sumnje važno. pitanja vezana za upoređivanje odrednica vezanih za zdravstvo, finansiranje zdravstva, izvore prihoda itd, razmatraju se u regionalnom kontekstu u odjelu za ljudski razvoj Svjetske banke za region Evrope i srednje Azije.